

Dörömbözi János

„Se zsoldot, se gazdát, se látszatot!”

Kaiser László munkásságának egy lehetséges olvasata

„Célom: szolgáljam a szabadságot
szabadságotokat
Ha ebben akadályozol
akadályoztok: ölök!”
(Kaiser László: *Kalandor vagyok és tisztességes*)

Praefatio

„Nem szükséges magamról beszélnem, bár ez öreges szokás, és a mi korunkban meg is bocsátják.” (Cicero: *Az idősebb Cato vagy az öregségről.* 9.) A hivatkozott műben az id. Cato okfejtése: „az öregség leghatalmasabb védőfegyvere a tudományokkal való foglalkozás és az erények gyakorlása; ezek ugyanis, ha minden időben foglalkoztunk velük, miután sokáig és sokat élünk, bámulatos gyümölcsöket teremnek, nemcsak azért, mert soha cserben nem hagynak, még késő vénségünkben sem – ámbár ez a legfőbb dolog –, hanem azért is, mert a jól eltöltött élet tudata és a sok szép tettekre való visszaemlékezés a legnagyobb öröm forrása.” (I. m. 3.) „De nem testi erő, nem testi gyorsaság vagy ügyesség kell a nagy dolgokhoz, hanem belátás, tekintély, véleményadás; ezekben nemcsak hogy nem fogyatkozik meg, hanem még gyarapszik is az öregség.” „A meggondolatlanság ugyanis a virágzó korról, az okosság az öregséggel jár együtt.” (I. m. 6.) Cicero álláspontjának bizonyítására görög bölcselőket, írókat sorol fel, akik öregségükben is elismerésre méltó műveket hoztak létre, aktív szellemi tevékenységük egy ideig tartott az élettel. Vénemberek, „ők olyan munkákban is fáradoznak, amelyekről tudják, hogy hasznát már semmiképp sem láthatják: *Fát ültet, mely gyümölcsöt más kornak terem*, mint a mi Statiusunk mondja az *Ifjúkori barátok*-ban.” (I. m. 7.) „És nemcsak testünket kell istápolnunk, hanem elménket és lelkünket sokkal inkább. Mert az ész fénye is, mint a lámpa, ha nem csepegtetünk belé elég olajat, kialszik az öregkorban.” (I. m. 11.) „De ne feledjétek, hogy egész beszédemben csak az olyan öregséget dicsérem, melynek alapját az ifjúkor vetette meg. Ebből kitűnik az, amit egykor nagy tetszés közt mondtam, hogy szánandó az az öregség, amely beszéddel védelmezi magát. Hiszen se az ősz haj, se a ráncok nem ragadhatják egyszerre magukhoz a tekintélyt, hanem a becsületben eltöltött korábbi élet nyeri ezt végső jutalmul.” (I. m. 18.)¹

Sokan, köztük Kaiser László is, hivatkoztak Babits ismert soraira: „*Csak én birok versemnek hőse lenni, / első s utolsó mindenik dalomban: / a mindenséget vágyom versbe venni, / de még tovább magamnál nem jutottam.*” (A lírikus epilógja, 1903) „Egyébként pedig – miről beszélhet egy rendes ember a legnagyobb élvezettel? A felelet: saját magáról. Így hát én magamról fogok beszélni.”² Kaiser hivatkozása e tekintetben Adyra: „*Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolga.*”³ A következőkben magamról is fogok írni, nem csak öregségem és a Kaiser Lászlóval való személyes ismeretségem okán. Egy kultúrát kedvelő és művelő ember munkásságáról értekezve akarva sem feledkezhetek meg az azonosulási pontokról, a közel azonos életkorról, az életünk színteréül szolgáló ország történelméről és mindenkori jelenéről, népe sorsáról, hatalmas időbeli kereteket betöltő nyomoráról, a sorscsapásokban is vigaszt nyújtó virágzó kultúrájáról. A mindkettőnk életútját meghatározó és kitöltő egyetemes és magyar értékekről, egyszóval kultúráról.

A *kultúra* latin eredetű szó; *cultura*: 'gondozás, művelés; gazdaság; szellemi képzés'. A latin *colo, colui, cultus, colere* jelentése: 'művelni, megművelni, ápolni, gondját viselni'. Cicero e szót már a szellemi műveltség megjelölésére alkalmazta. A szellem, a lélek művelése (*cultura animi*) az ő munkásságában szorosan kötődött a humanitás fogalmához. Az emberiség nemesebbé válása, tökéletesedése céljából művelt tevékenység: nevelés, művelődés, tudomány, művészet, vallás, filozófia, erkölcs. A görög műveltség, a Rómában is honossá vált *paideia* ('nevelés, oktatás, műveltség') eszménye, az irodalmi jártasság, az emberi kiválóság, a lelkek tudománnyal való kiművelése. A neves holland művelődéstörténész, Huizinga a 'kultúra' szót jóval jelentőségtelegebbnek tekintette, mint a *műveltség* kifejezést. Az európai nyelvekben otthonossá vált 'kultúra' szó e helyen is a civilizációval szemben határozódik meg. „A kultúra elsősorban a szellemi és anyagi értékek bizonyos egyensúlyát követeli.” „Itt a szellemi értékek fogalma a lelki, értelmi, erkölcsi és esztétikus területeket zárja körül.” Lényeges elemnek tekinti az intellektuális, esztétikus szempontok mellett az etikus, spirituális mozzanatokat. A kultúra második alapvonása szerinte az irányítottság, valamilyen eszmény felé való törekvés. Ez az eszmény lehet e világi, társadalmi jellegű: „becsület, tekintély, hatalom, nagyság, de mindez mindig csak mint a közösség tulajdona. Lehet gazdasági jellegű: gazdagság, jólét, vagy higiénikus természetű: egészség. Az eszménykép a kultúra hordozói számára mindig a *boldogulást* jelenti. A közösség boldogulását; itt vagy másutt, most vagy később.” Az eszmény felé való törekvés lehet transzcendens jellegű is. A kultúra harmadik alapvonása: „uralkodást jelent a természetben.” „Kultúráról, mint egy közösség irányított magatartásáról akkor beszélhetünk, ha a természet birtoklása anyagi, erkölcsi és szellemi téren olyan állapotot teremt meg, mely magasabb és jobb, mint az, melyet az adott természetes viszonyok nyújthatnak; ismertető jele a szellemi és anyagi értékek összhangzatos

egyensúlya és eszményképe, melyben a közösség különböző aktivitásai összpontosulni igyekeznek.”³⁴

Életút-állomások. Tények. Kaiser László (Budapest, 1953. május 25.–) költő, író, szerkesztő, dramaturg. A budapesti Széchenyi Gimnáziumban érettségizett. Szegeden a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán végzett magyar–történelem szakon (1977-ben), majd az ELTE Bölcsészettudományi Karán magyar szakon (1979-ben), illetve a Színház- és Filmművészeti Főiskola dramaturg szakán. Dolgozott segédmunkásként, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban könyvtárosként, 1983–85-ig a veszprémi Petőfi Színházban dramaturgként, 1985-től a Pannónia Filmstúdióban, későbbi nevén Videovox Stúdióban szinkronlektorként, évekig szerkesztője volt a *Szinkronika* szakmai újságnak. 1995-től az általa alapított Hungarovox Kiadó és Oktatási Stúdió vezetője, tanára, mellette 1999-től 2013-ig a *PoLíSz* irodalmi újság egyik szerkesztője, főmunkatársa, 2000-től 2004-ig a *Műemléklap*, későbbi nevén *Örökségvédelem* főszerkesztője, a 2017 szeptemberében a MŰK által újra indított „rég-új” kulturális folyóirat („Új folyam”), a *Magyar Múzsza* egyik felelős szerkesztője (Lovas Dániel és Madár János társaságában). A *Magyar Múzsza* (2017. 1. szám) köszöntője felsorolja az irodalmi lap évszázadokra visszanyúló szellemi elődeit, előzményeit, a kiadványokhoz kapcsolódva kulturális életünk jeleseit.

Kaiser László 1979 óta publikál rendszeresen, folyóiratokban, antológiákban, önálló kötetekben megjelent versek, novellák, esszék, tanulmányok, interjúk, életinterjúk köthetők nevéhez. Nem utolsósorban mások műveinek gondozása, szerkesztése, megjelentetése. Versei megjelentek lengyel, orosz, olasz nyelven; költeményei közül többet megzenésítettek. 1991-ben Eötvös József-ösztöndíjban részesült. 1999-ben a Magyar Mozgóképek Közalapítvány Józsa Péter kutatói ösztöndíját kapta. 2003-ban és 2005-ben a Quasimodo-költőversenyen oklevelet, 2006. március 15-én Petőfi Sándor Sajtószabadság-díjat kapott, ugyanabban az évben a nemzetközi Brianza-díjat vehette át Olaszországban olaszra fordított verseiért. 2010-ben a Nemzeti Kulturális Alap ösztöndíját nyerte el. 2015-ben a Búvópatak Alapítvány kuratóriuma Papp Árpád Búvópatak-díjjal jutalmazta. A tényekhez tartozik: a Hungarovox Kiadó közel hatszáz kiadványt jelentetett meg, többségében hazai szerzőket (10-15% XIII. kerületi lakos), melynek során a kiadóvezető és felesége, Pereszlényi Helga végezte/végzi a munka dandárját. A gyakori könyvbemutatókon, rendezvényeken, ünnepi köszöntéseken Kaiser László általában hangsúlyozza, hogy a *Hungarovox* (Magyar hang) hivatalos cégnevében szereplő BT. jelentése *baráti társaság*. A kiadót olaszos, helyesebben itáliai vonulata miatt a barátok *Italovox* néven is emlegetik.

Miközben írom/olvasom e sorokat, hivatásomhoz hűen eszembe ötlük az ókori görög bölcs intelme: „Aki lelki derűben akar élni, annak nem szabad sokfélével foglalkoznia sem a magán-, sem a közéletben, s azt, amivel foglalkozik, nem sza-

bad erején és természetes képességén felül vállalnia;” (Démokritosz: Töredékek, 3. fr.).⁵ Vajon sokféle-e az imént felsorolt tevékenységsor? Vélhetőleg nem, mivel közös pont a kultúra és általa a lélek művelése: magunké – másoké. „A könyv, az igényes könyv pedig, miként a kultúra – Németh Lászlót idézve – »nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnesé, irányítója.«”⁶

„Kaiser László sokoldalú személyiség. Költő, író, szerkesztő, könyvkiadó, dramaturg, a művészet mindennapjainak robotosa, szerény szolgálója. Életeleme az irodalom, legyen az vers, novella, interjú, tanulmány, esszé vagy előszó. [...] Jól bánik a nyelvvel, a magyarság nyelvi egységén alapuló lelki közösségeikért dolgozik: ez adja mondanivalója aranyfedezetét.”⁷ „Szolgád eléggé nem lehetek – / birtokollak, így vagyok veled, / urad eléggé nem lehetek – / mindent megteszek úgyis neked.” (Kaiser László: *Anyanyelv*) Kaiser vallomása szűkebb hazájáról: Újlipótváros, „termékenyítő talaj”. „A múlt század második felében itt együtt éltek a háborút túlélte egykori középosztály megmaradt tagjai, az ötvenhatban külföldre menekült fiatalok szomorú szülei, és az ideköltöztetett gyári munkások, valamint a pártkáderek családjai. A gyerekek között nem volt különbség. A téren, az iskolában mindenki egyforma volt. [...] Személy szerint engem több szál is fűz a kerülethez. Ideköt a gyermekkorom, a munkám, szinte az egész életem.” A Novák Imre által készített interjú során említés történik arról, hogy az interjúalany az 1956-os gyermekkori élményeit a *Tűz van, mami!* című novelláskötetében „a gyermeki gondolkodás perspektívájából” örökölte meg. E kijelentésnél érdemes felidézni az itt bemutatott szerzőtől egy írást. Kaiser László: „Váci Mihályról személyesen és szenvedélyesen.” (2014) „Nekem nem kéne szeretnem Váci Mihályt, és mégis szeretem. Nem kéne szeretnem, mert családi indíttatásom, neveltetésem, szemléletem, világképem, politikai nézeteim oly idegenek tőle. Derék, »reakciónak« nevezett, középosztálybeli családból származom, édesapám – kései gyerek vagyok – évtizedeket tanított a Horthy-korszakban, hogy aztán politikai okokból a kitűnő Eötvös József Gimnáziumból az ötvenes években áthelyezzék egy lényegesen gyengébb középiskolába. Édesanyám apja bíró volt, édesanyja tisztviselő; nincs emlékem, hogy gyerekkoromban vagy később otthon sok jó szót hallottam volna a Kádár-rendszerrel, nem beszélve arról, hogy ’56 értékelése nálunk oly egyértelmű volt. Miként egyértelmű volt az egypártrendszer elfogadhatatlansága; emlékszem már kamaszként azzal viccelődtem, hogy olyan az egypártrendszer, mint egy lakatlan szigeten hűséget fogadni a szerelmemnek. Az úgynevezett szellemi baloldalon mindig láttam értékeket is, de a diktatúrát létrehozó és működtető, baloldalon nevezett embernyomorítás csak taszított engem.”⁸ Váci bírálata: „Verseiben a kommunizmus apoteózisáról olvasok, az általam gyilkosnak és terroristának tartott Che Guevarát dicsőíti, a számomra nem túlságosan kedvelt forradalom

és forradalmiság mellett teszi le a voksot, ős-budapesti, újlipótvárosi létemre nekem a Nyírség messze van, értelmiségi család sarjaként alig ismerem a paraszti sorsot, a kétkezi munkát. És még egy apróság: a Vácira jellemző nagy közösségi ethosz inkább idegen tölem meg hát szeretet ide, szeretet oda, Vörösmarty nem véletlenül írta, hogy az »emberfaj sárkányfogvetemény«.»⁹ Kaiser Váci rövid élete jó néhány tényének és némely versének elutasítása mellett tiszteli a költő művészetét. A Váci elleni alantas támadások ellen felemeli szavát. „Csak nem személye agyonhallgatása, bős kritikálása valójában végiggondolt negligálási kísérlet, no nem a baloldaliság, hanem minden közösséghez, tehát nemzethez, kultúrához, netán valláshoz való tartozás ellen? [...] Váci baloldaliságában, amikor egy ország szerette verseit, megérették a legmélyebb részvétet az emberi szenvedések, anyagi és érzelmi nélkülözések iránt.” (I. m. 27., 28. o.)

Kaiser László: *Sánta Ferencről*.¹⁰ Korszakos író. Két évtizeden át alkotott. Sánta Ferenc vallomása: „*S mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Miként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak a kevésből érdemtelen sokat, de a sokból szigorú keveset csináljak inkább.*”¹¹ Kényes etikai mérce jellemezte, „az élete és életműve a minőség és erkölcsi tartás jegyében formálódott. A világirodalomból Tolsztoj, a magyar irodalomból Németh László neve ötlük fel először, mint hasonló törekvésű alkotóké: a művészi tehetség és az emberi tisztesség egy tömbben állt össze bennük is. Az örökké gyarló emberiség és a mindmáig békétlen és a folyamatos küzdésre képtelen magyarság okulására, netán csodálatára.” „Írói pályája csúcspontján mondta Sánta Ferenc: »A nép az emlékezetéből is kiirtja azokat, akik nem az igazat írják.« És tegyük hozzá, azokat is, akik nem az igazat mondják.”¹²

Kaiser személyes élményeket, felejtethetetlen találkozásokat is felidéz Sánta Ferencel kapcsolatban, például a *Bíró Juli* című novella megzenésített változata tervének megghiúsulását, a Pomázi Zeneiskola diákjaival eltervezett előadását. Talán e „balladisztikus” novella valóban nem iskolások általi feldolgozást kíván, a történet ismeretében a „szereposztási gondok” diákközösségben ténylegesek. Idézzük tovább Kaiser Lászlót: „amikor egy kiadó fölkerésére diákkönyvtár-sorozatot szerkesztettem, az elsők között vettem be *Az ötödik pecsét* című regényt, amelyet néhány novellája mellett élete fő művének tartok.”¹³

Sánta Ferenc: *Sokan voltunk*. „Nagy dolog az éhség. Aki nem volt benne, el sem gondolhatja.”¹⁴ A „feleslegessé”, a nyomorgó családja számára „teherré” vált nagyapa önkéntes halálának, az életből való kilépés „ünnepélyes” előkészületének elbeszélése. Utolsó vacsora, utolsó út a barlangba, a „Büdösbe”. „Jaj a Büdös. Aki csak belészippant, mind megfullad egy sorban. Onnan élő fia ki nem jön. Ha madár belérepül, ki nem száll, mert meghal. Nagyapám is meghal. Csak vigyázzon, baja ne essék, apám is mondta, mikor utánaszólt. Pedig nem jön vissza. Hát

éppenséggel odament, és apám akarta, anyám is hagyta, ha csak nem ők küldték. Jaj, édes Istenem, nagyapám!”¹⁵

Sánta Ferenc novellái közül érdemes említenünk a *Nácik* címűt, amelynek története címe alapján egy korhoz, azon kor jellegzetes szereplőihöz kötött, üzenete mégis mindenkori. A manipuláció, a tudatmódosítás mind az írás keletkezése idejéhez, mind a bemutatott korhoz képest mára még tömegesebbé vált. Az erőszak fegyverei tovább finomodtak, tökéletesedtek. Napjaink emberének „békeidőben” való fokozott kiszolgáltatottságát érzékeljük. Kaiser (másokhoz hasonlóan) kiemeli, hogy Sánta életművét rövid időn belül alkotta meg, majd „rejtélyes módon vagy talán a minőség ígézetében és holdudvarában” hallgatásba burkolózott. Mi lehet az elhallgatás oka? Mit takart az író kijelentése, hogy már nem tud írni?

A *Húsz óra* (1964), *Az áruló* (1966) emberi élethelyzetei, bölcselkedései. „Abból még soha baj nem lett, ha az embernek jó komái vannak fent Budapesten. Sok mindenre jó orvosság az! – mondta az öreg. [...] Ügyes embernek sok ismerőse van ... A nagyon ügyes embernek! [...] Az öreg folytatta: – Aztán meg az is törvény, tisztelt úr, hogy a szegénységnek a legnagyobb ellensége, az saját maga! Mert ha kivakaródzik a nyomorúságból, akkor nem tudja, mit csináljon jó dolgában, s többet árt magának, mint azt akárki is tehetné ... Magamagába harap, mint a veszett eb, vagy a maga fiába, mint a rossz disznó ... Ott pusztítaná akkor magamagát és egyike a másikat, ahol megteheti! A gróf meg az úrinép, az persze védte minden pereputtyát, megtett vón az mindent, hogy a magafajtajából egynek is baja ne essék. Mint kutya a kölykére, úgy vigyázott, hogy azt mondja, inkább hat más pusztuljon, mint akár egy is az ő véréből! De ha nem is a vére volt, csak jó szolgája, s az ő szekerét ha tolt valaki, amellet aztán kiállt, akár a magáé mellett ... Még ha hibázott is valamelyike, csak azt nézte, hogy véle van-e vagy ellene, s megvédte minden ellen. Meg! Mert megtanulta a történelmek idejében, hogy másképpen az ő hatalma nem élhet meg! Vagyis: megtanulta a törvényt! ...”¹⁶

„– Kegyetlen az élet! – Kegyetlen világ, uram! Sokszor elgondolkodom: ha csak kerítésünk lett volna, s nemcsak úgy az udvar, hogy szalad neki a vakvilágnak, akkor megtörtént volna-e mindez a szörnyűség? ... – A sors nem nézi a kerítéseket, barátom! – A sors nagyon is nézi a kerítéseket! Minél erősebb kerítés, vastagabb fal – annál kevesebb a baj! – Ha csak ezen múlna? – Minden ezen múlik! Minél szegényebb az ember, annál nagyobb a baj, annál hamarabb talál rá a szerencsétlenség, a bűn, a bánat, a betegség és a halál ... – Hát mégiscsak ezen múlik a boldogság? Betegség, halál, szegénység? Akkor nem is olyan bolond az én filozófusom? – Nem, uram! A boldogság azon múlik, amit maga mondott az előbb: hogyan is élünk, ameddig élünk? Voilà la question!”¹⁷

„Amikor feltörte az ötödik pecsétet, az oltár alatt azoknak a lelkét láttam, akiket az Isten szaváért és tanúságtételükért ölték meg. Teljes erejükből kiáltottak:

»Uram, te szent és igaz, meddig vársz még az ítélettel? Mikor állsz bosszút a vérvünkért a föld lakóin?« Mindannyian fehér ruhát kaptak, azzal, hogy egy kis ideig legyenek még türelemmel, míg tejjé nem lesz társaik és testvéreik száma, akiket szintén megöltek, akárcsak őket.” (Jel 6,9–11) Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét.* (1963) Mottó: „Amint szétnéztem és megtekintettem szentéleteket, ráakadtam egy oltárra, amelyen ez a felírás állt: Az ismeretlen istennek. Nos, én azt hirdetem nektek, akit ti ismeretlenül tiszteltetek.” (ApCsel 17,23; „Pál beszéde az Areopáguszon”, ApCsel 17,22–34.)¹⁸

A történet Budapesten a nyilas uralom idején játszódik. Hálás téma volt ez az író számára, sőt napjainkban is az, feledtetve a „visszáját”. Mi nem feledhetjük. PRO, ÁVO, ÁVH – székháza az egykori Nyilaskeresztes Párt székháza („Hűség Háza”, Andrásy út 60., ma múzeum, „Terror Háza”), a kontinuitás nyilvánvaló, a célok, a módszerek hasonlatosak, a rendszer által kijelölt rendszer ellenségeinek „nevelése”, „jó útra térítése”, megfélemlítése, válogatott kegyetlenségek, kínzások, testi és lelki terror által történő megtörése. Kudarccal likvidálása. Sánta regényének mondanivalója a konkrét történelmi helyzet fölemelhető. Minden korban megfogalmazható problematika: egyén és hatalom viszonya, az egyes ember kiszolgáltatottsága, sorsválasztása. Miként viseli el az ember a hatalmat – ha gyakorolja, vagy ha rajta gyakorolják? Elviseli-e az ember a hatalmat? Mi, magyarok, mindenkor megtapasztalhattuk, megtapasztalhatjuk, nem kell messzire mennünk térben és időben, a hatalom birtoklásának, bitorklásának személyiségromboló hatását. Az uralmi helyzet, legyen bár korlátozott körű, torz személyeket szül, a készséges kiszolgálók hasonulnak feletteseikhez. Legfőbb jellemvonás: a jellemtelenség. Már Platón megfogalmazta: „Az a felelős, aki választ; az isten nem felelős.” (*Állam* 617e) Az emberek maguk választják sorsukat. Tehetjük hozzá, hogy a választás nem mindig egyértelműen fekete vagy fehér, rossz és jó között történik, sok esetben rossz és rossz között kényszerülünk döntést hozni. Kööttségeink, köteleességeink, kapcsolataink, kötődéseink (családi, embertársi, kisebb-nagyobb közösségi) nehezítik választásainkat. („Mindannyian oda vagyunk kötözve más emberek életéhez, és nem dönthetünk szívünk szerint!” Sánta: I. m. 3. feje.) Az ember általában döntésével nem csak önmagáról dönt. Felsejlik a szándék- vagy következményetika dilemmája. Mi szerint ítéljük meg egy tettet? Szándéka vagy következménye alapján? Jó szándékkal elkövetett tettnek is lehet borzalmas következménye. *Vice versa*: időnként az ártó szándék is ellenkezőjére fordul. A jó ismeretéből nem következik szükségszerűen a jó követése. A Szókratész által bevezetett etikai racionalizmus bírálata. A felelősség kérdésköre, tetteink következményeinek vállalása. A nem tett következményeinek vállalása. Az egyén erkölcsi döntésével elkerülheti legyőzöttségét. A hatalom gyarló gyakorlója gyakran az egzisztenciális ellehetetlenítés eszközeit alkalmazza az ellenszegülővel szemben.

Erkölcsei, szellemi tartását támadják a tisztességet választónak. Bármely közösségben, ha egy egyén nem fogadja el emberi, etikai mércéje alapján a főhatalom „embertelen” törvényeit, ő válik bűnössé, nem kívánatos személlyé. A büntetés mértékében a hatalom nem ismer korlátokat, a fizikai megsemmisítésig bezárólag. Ugyanakkor mégis születtek olyan erkölcsi döntések, amelyek egész életére kiható káros következményeit a döntést hozó ember előre látta. Ehhez nem kellett váteszi magaslatba sem emelkednie. Mégis... Becstelenség árán kikövezett életút, vagy ellopott élet? A megtorlás általában túlzás, talán „annyi nem volt benne”, a becstelenség visszautasításában. Ma, mikor a gyilkos, tömeggyilkos sem kap halálbüntetést, sok esetben tényleges életfogytiglant sem – *a jó magaviselet* értékelése, jutalmazása nyomán, a „parancsmegtagadót” életfogytig tartó „Járkálj csak, halálraítélt!” életvitellel büntetik.¹⁹ A „vaj van a fején” mondás értelmezése *Az ötödik pecsétben*: „mindig az a vaj, amit a hatalom annak tart!” (7. fej.)

Sánta regényében felmerül egy fiktív választási lehetőség a beszélgetőtársak között: a zsarnok vagy a szolga szerepét választanák-e. Az asztaltársasághoz csatlakozó idegen (fényképész) egyedül marad a kiszolgáltatott alattvaló szerepének választásával, mivel mindenki a hatalmat választaná. Erkölcsi emelkedettségében, döntésében, tisztességében a többiek nem hisznek, hazugnak nevezik. A „mesében” a kegyetlenkedések, kínok sorozatát elviselő szolga vallomása, vigasza: „ment maradtam a bűntől! S úgy érzem, hogy ez nagyon nagy dolog! Nem én tettem ilyet másokkal, hanem velem cselekedtek ilyesmit mások!” Konklúziója: „szenvédéseim nem engedtek gazembernek lennem!” Ismét Plátón: „jogtalanságot elkövetni rosszabb, mint jogtalanságot elszenvedni”. (*Gorgiasz* 473a) Nem ad feloldozást a bűnre: „a jogtalanul cselekvő s az igazságtalan mindenképpen nyomorult; a legnyomorultabb azonban, ha jogtalan cselekvéséért nem kerül törvény elé és nem bűnhődik”. (I. m. 472e) Természetesen a görög bölcselő más véleményt is ismertet: „Egy férfihoz nem is illik a más jogtalan cselekedeteit eltűrni; ez csak rabszolgának való, akinek jobb meghalni, mint élni, mert ha igazságtalanul megtámadják s lábbal tiporják, nem tud segíteni sem magán, sem másón, aki a szívéhez közel áll.” (I. m. 483b)

A regényben a büntelenséget (szolgai sorsot) választó feljelentése nyomán a bölcselkedő cimborák kiszolgáltatott, tényleges döntési kényszerhelyzetbe kerülnek. A vallatás célja: „Meg kell utáltatni önmagukat önmaguk előtt!” (9. fej.) A kényszer többségében eredményes: „az ember rettenetesen szereti a nyomorult életét!” (Uo.) A szenvedéstől való menekülés vágya erősebb a tisztességnél. A kínvallatás ideje alatt erkölcsi dilemmák, filozofikus okfejtések fogalmazódnak meg az asztalos, a könyvügynök, az órás, a vendéglős által. „Az a véleményem a világról, hogy mindenki mindig ad valamit és mindig mindenki kap valamit! Ez a lényeg.” „Az embernek mindent jogában áll megtenni az életéért!” Az a bűn, ha az ember

nem követ el mindent az életéért; „az Istennek is az a parancsa, hogy éljen az ember!” (Vö. 10. feje.) „Micsoda világ ez, ahol az ember azért nem lehet jó, mert élni akar!” (3. feje.) „Ebben a világban nem lehet élni!” „Komolyan mondta, hogy ha megalázkodik előttük az ember, akkor kiengedik?” (10. feje.) A körülményeknek való kiszolgáltatottság. „Mit tudunk tenni?” *Választani*. Pofon a megkínzott haldoklónak vagy a „nyitott ajtó”, a szabadság, visszatérés a családdhoz, a civil, egyszerű, békés, nyugalmas élethez? A foglyok az önbecsülést, a tisztességet, az emberséget választották. Szabadon döntöttek arról, hogy nem szabadulhatnak. Egy kivétellel, aki végrehajtotta az embertelen tettet, de egy magasabb cél, a nála bűjtatott, kiszolgáltatott gyermekek érdekében. A fővállató által előadott összegző bölcsesség: „felelősségteljes gondolkodás az életet illetően;” „a törvények, melyek szabadságot biztosítanak minden állampolgárnak, hogy ki-ki maga döntse el, hogyan kívánja berendezni az életét, és milyen etikai és egyéb normák szerint kívánja tölteni a napjait”. (10. feje.) *Ismeretlen isten*, egy lelkiismerethez hasonló belső hang (*daimonion*, *daimón*). „Szókratész *daimonionja* az egyéni erkölcsi értékrendet képviselte a társadalom által szentesített erkölcsi renddel szemben. Felismerve tettei helyességét, szembeszállt a közösség által elfogadott, konvenciók által megerősített értékrenddel.”²⁰

Kaiser László meghatározó emberi-írói példaképe. „Ha munkásságom lényegét egyetlen kérdésben kellene összegeznom, az ez lenne: van-e értelme az adott nagy nehézségek közt az erkölcsi harcnak?”²¹ Németh László vallomásának folytatása: „Tán megfigyelték, hogy az én drámám hősei, mint föl is rótták már, nem csak aránytalan feladatba vágó, de korai betegséggel, szívós vonzalmakkal gúzsba is kötött emberek, akik mégsem képesek földadni a maguk lelkiben s a világban a jobb kicsikarását. [...] én hátralevő napjaimra mint repülőhajűtbe, az Életműbe zárom be magam; nem számítgatva, leszáll-e – hol s mily korban – valaha, vagy mint halott szputnyiknak kell keringenie a világ számomra kihűlt szíve körül.” Kaiser László évtizedek óta meghatározó viszonyítási pontja Németh László munkássága. Hivatkozott portréjában írja: „E sorok írója, aki a hetvenes évek közepén Grezsa Ferenc előadásait hallgatta Szegeden a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán Németh Lászlóról, sosem felejtethi el Grezsa mondását: Németh László, ha jól olvassuk, életünk minden kérdésére választ ad.”²² Az élet és az életmű egységét kiemelve idézi Németh Lászlót: „Az én egész munkásságom egy mű, s az egyes munkák annak a fejezetei”. Kaiser az íróról írta évtizedekkel ezelőtt szakdolgozatát, előadásaiban azóta is mindig megemlékezik róla. „Növéssterv”, „minőség”, „üdvösség-harc”, „belső hang”, „élvezet-vallás” helyett „kötelesség-vallás” az élet értelme – értelmezi és sorolja az író fő fogalmait. Összegzően: „az életet a lehetőségekhez képest minőségi vállalkozássá érdemes bővíteni”. Németh László

pályája végén írta, hogy olyan emlékművet szeretne, ami nagy gyűjtemény lenne, vele és a munkásságával foglalkozó összes írás. A „munkamániás”²³ Németh László mintegy példakép lebeg Kaiser László előtt, aki mindig a munka fontosságát hangsúlyozza. Németh László életművének felidézésekor érdemes elmélkednünk az irodalomtörténészek értékelésén, vajon a tanulmányíró, az esszéíró, a drámák, novellák, regények megalkotója-e a meghatározó, vagy miként egyesek elemzik, esszéi a szépirodalmi művek rovására készültek. Nem vélem helyénvalónak a méricskéléseket, esetenként az ideológiától sem mentes megközelítéseket, korszakolásokat, a magyarság eszméje melletti kiállítását, a „nemzetnevelő programot” ért bírálatokat. „Azt akartam megmutatni, hogy a körülmények által nehéz sorba kényszerített lélek a tapogatózás csápjaival, érdeklődés és kísérletezőkedv játékos mozgásával hogy találja meg betegen és öregen is a szükségszerű táplálékait.”²⁴

*Kaiser László rövid ismertetéseket, portrékat írt a világirodalom jeles alkotóiról, a magyar irodalom klasszikussá emelkedett alakjairól; köszöntőket és búcsúztatókat tartott, lényegre törően értekezett kortárs hazai alkotókról.*²⁵ Általában *a becsület, a tisztesség, az egyenesség, a jellem* szavak, *az erkölcsi mérce* kifejezés fordulnak elő valamennyiben. Ezek ellenkezőjének elutasítása az életben és verseiben. (Vö. pl. „Tőlem gyarló is lehetsz / csak gané nem,” – *Levél barátomnak*.) Említésre méltó, hogy az általa kiemelték között sok nehéz, tragikus sorsú embert találunk. Közös vonásként említhető a rendíthetlenség, az igazság, az elesett, szegény emberek melletti kiállítás. Az „Elment egy hős” (2001) című emlékezése nemcsak a már említett könyvében kapott helyett, hanem egy Obersovszky-emlékkötetben is.²⁶ Visszaülök Kaiser korábban említett megnyilatkozására, hogy nála és családjukban ’56 megítélése mindig egyértelmű volt. Ezt e sorok írója nem állíthatja magáról, mivel álláspontja még nem találkozott a mindenkori hivatalos megítéléssel. Obersovszky Gyula 1989-es tiszta szívéreménykedését is naivnak ítélem. Közeli ismerősei, barátai állítják, hogy *naiv* volt, valószínűleg *hinni akart* – a változásban, népe, a magyarság sorsának jobbra fordulásában. Az évtizedekig meghurcolt, hivatásától, normális életvitelétől megfosztott, a társadalomból „közkegyelemmel” kirekesztett ember egyéni életreménye az évek teltével-múltával általában háttérbe szorul. *Ki is adhatná vissza az elrabolt életet? Ki is akarná visszaadni? A kontinuuus politikai hatalom?* Hosszabb fejtegetés helyett utalok egy korábbi tanulmányomra. „Hazánkban sok esetben kaptak politikai, történelmi jelentőséget a temetések és újratemetések. (A XX. század második felének két újratemetése – 1956. október 6. és 1989. június 16. – a magyar népben felébresztette a szunnyadó szabadságvágyat. A remények egyik esetben sem váltak valóra. Az újratemetettek és az újratemetők életútjának, a szertartások megszervezésének értékelésére most nem térek ki.)”²⁷ Máskor majd kitérek.

„Turcsány Péter – feladatok és kapcsolatok”; búcsúbeszéd 2015 őszén az ősi ma-

gyar kultuszhelyen, a pomázi Klissza-dombon felállított ravatalnál, melyet zuhogó esőben sokadmagammal végighallgattam, majd elolvastam. „Adott Turcsány Péter: egyénre, rám, rátok, mindannyiunkra lebontva (és persze joggal várt is), és adott úgy, hogy perlekedett a korral és a korszellemmel, értve ezt a nyomorító kádári politikára és értve természetesen a rendszerváltoztatás utáni – finoman szólva – felemáságokra, hamisságokra, talmiságokra, hazug hierarchiákra. Hogy írta Ady Endre, akit egyébként a Turcsány Péter által is oly nagyra tartott és szeretett Németh László a magyar irodalom fő erének nevezett: »Seregesen senkik jönnek, / Megrabolnak, elköszönnek / Gúnnyal, szabadon,«. Nem a piti zsebtolvajokra vagy a formátumos sikkasztókra gondolt, gondolhatott elsősorban Ady. Mondjuk ki: a magyarság és hitünk megrablóira. Tágabb öleléssel: emberi létünk megrablóira.”²⁸ Kaiser kötetének következő megemlékezése: Kósa Csaba – „Tollamnak egy vonását nem adtam bérbe senkinek” (2016. szeptember 26.) „Ennek jegyében idézem meg Kósa Csabát, aki barátja és író társa, Obersovszky Gyula elhunytával így fogalmazott: erkölcsi zseni távozott.” Kaiser Kósa Csabáról: „Számomra [...] erkölcsi zseni, vagyis morális iránytű volt.”²⁹

Kaiser László: *Egyéniségek és filmművészet*. Hét portré.³⁰ A kötet szereplőinek értékelése hasonlatos a költők, írók bemutatásához. A könyv- és olvasáskultúra hanyatlásának párhuzamba állítása a film világával. „A ma vizualitása szó szerint inkább a jelené, nem ritkán az efemer arcoké: a múlt nagyjai nincsenek közöttünk, különösen a fiataloknak szinte ismeretlenek, nem beszélve az amerikai film nyomulásáról és az európai film háttérbe szorulásáról.” A magányos Greta Garbót idézve: az élet céljának megtalálása, a hivatás teljesítése az élet értelme. Marilyn Monroe művészete, magánélete nem igényel különösebb bemutatást. A szenvedésekkel szegélyezett életpályát magának mondható „színész-filozófus” Mensáros Lászlóról: a szeretet, az ember és ember közti portéka egyik legértékesebbje; a kollégák és a nézők egyaránt szerették. *Hitelesség, erkölcsi mérce*. Az akadályokkal nehezített életutat bejárta Szóts István hitvallása: „a művész sohasem a rombolást, a gyűlöletet, az alacsony ösztönök felizgatását szolgálja, hanem a jószág, a szeretet és a harmónia nagy ajándékát vigye a megkínzott emberiségnek”. Kaiser: „kivételes tehetsége és főleg tisztességessége miatt talán túl sok volt a korának s túl sok a mának is”. Ranódy László: „*Én nem mehetek el innen.*” „Témaválasztásaimban bizonyára szerepe volt a nemzeti önismeret igényének.” Kaiser zárszava: „Filmjei addig szólnak mindenkire, amíg szenvedés van a Földön, amíg esendő az ember”. Tehát, tehetjük hozzá, az idők végezetéig. François Truffaut megidézése: „Minden alkotótevékenység morális tevékenység. Azt hiszem, az esztétikai kritériumok gyakran szorososan összetartoznak a morális kritériumokkal; vannak jól sikerült és elrontott filmek, de vannak nemes és alantas filmek is. Létezik egy művészi morál, aminek semmi köze az éppen érvényes morálhoz.” A történelem–

filozófia szakot végzett filmrendező, Bódy Gábor öngyilkossága. „Ma már tudjuk, mert kiderült: beszervezte őt is a kádári hatalom. Lényeges volt ez, számított ez a végső lépésnél? Talán igen, talán nem, ki tudja...”

A fekete emberek. Novellák.³¹ A szerző különböző életkoraiban játszódó történetek megörökítése. A kisgyerek csínytevéseitől napjainkig. Találkozhatunk az ötvenes évek felnőtteinek fortélyos félelmével, akár kisgyermek által elkövetett tettek súlyos következményeinek veszélyével. Megélt párhuzamok. Hajdan egy kisgyerek az egykori Sztálinvárosban felkapaszkodott egy szovjet katona motorkerékpárjára. A jármű oldalára dőlt. A szülők rettenetesen megijedtek, nem a gyermek esetleges sérülésétől... Láthatóan nem lett baja. A szülőknek sem. Az idegen harcos mosolygott. A címadó novella szénszállítóinak története. Télre készülődve a lovas kocsira, a benne szállított német brikettre való várakozás. Más márka esetén bosszankodás, a Tüzépen gyakori szénhiány miatt még inkább. A fuvarosok kimutatott embersége az elvált anya és gyermekei iránt. Középiskolában a rendszer előírására átképzett egykori tudós tanárok, megfelelni akaró pártmunkás pedagógusok, iskolairányítók. A könyvkiadó szállítási és egyéb nehézségei. Érettségi után sikertelen felvételi Budapesten, majd sikeres Szegeden (magyar–oroszlak, végzettség: orosz helyett történelem – Kaiser); érettségit követően eredménytelen felvételi Szegeden (magyar–történelem), majd sikeres Budapesten (filozófia–történelem – D J). Közben a „kkm” elkerülése meg megélhetés végett segédmunkás (raktári rakodó, kocsikísérő) munkakör betöltése, készülés a következő felvételire. Főiskolai évek – egyetemi évek. „– A je... a jelentés, a jelentés... Reggelre ígértem. Muszáj [...] (A krónikás most nem mond semmit, legföljebb gondol: azok a hetvenes évek!)”³² Lelepleződött a téglá. Kontinuitás. Mindez nem csak múltunk darabja. Kaiser Lászlóval együtt kiálthatunk: ó, azok az ötvenes, hatvanas, hetvenes, nyolcvanas, kilencvenes, kétezres évek! Valósága, művi valósága... A novellás kötet mottója. „A szálló évekkkel / Sok minden megy el, / De a szív, a koldus, / Tovább énekel. (...) Ami emlék, szebb is, / Mint az, ami él, / Romok itt ragyognak / Hús hold fényinél!” (Juhász Gyula: *Emlék*)

*A költő Kaiser László Lángok, tüzek között – Fra fiamme e fuochi.*³³ Baranyi Ferenc előszavából: „Magyarországon [...] a költő a versírásnál sokáig többre vállalkozott: arra is, hogy hadat üzen mindenfajta sandaságnak, igazságtalanságnak, embertelenségnek.” Néhány vers mutatóba magyarul. *Ha űz:* „Isten ha űz / Ördöghöz űz / Ördög ha űz / Istenhez űz” *Kapcsolat:* „Gyónások / Áldozások / Fölszentelt papok / Oltárkeresőben” *Epitáfium:* „Nem változik, nem változhat, / föld nem adja ki a holtat. // A sírom néma tüntetés.” *Axióma:* „A férfi morálját / nem a gigáján / és nem az ágyékán mérik / a gerincén talán / talán”

Elfáradt összes angyalunk. Versek.³⁴ Címadó vers, *Elfáradt összes angyalunk:* „Nincsen már hová: jéghegyek, / hajónkkal tovább nem lehet, / fordulni végképp

nem tudunk, / elfáradt összes angyalunk. // Talán majd lesz, ki megtalál, / mondják, nem rossz a fagyhalál, / velünk angyalok alszanak, / béke és csönd a hó alatt.” XXI. (cikluscím) XXI. századi látélet. Korunk kórképe, versek: Világdöntések. Ne! XXI. Már. Az is köszön, ki nem köszön. Ilyen emberanyag. Karácsony. Nincsen. Tavaszi könyörgés („Az a tudás és tények nélküli / magabiztos matt tekintet”) Kiért? Barbárok koncán. Beszélgetés befejezve. Belénk az ördög költözött (ciklus) János áldásával („várja páros vagy páratlan magány.” Vö. József Attila: Emberiség. 1934) Dőlésszögben (ciklus) Hagyjatok! A májusi mélyzöld. Veled végleg hazatértem (ciklus) Itt. A versek kifejezik a költők által megfogalmazott életérzést: „Magánérzetem jó. Közérzetem pocsek.” (Baranyi Ferenc) „Tehát végül is: hogy vagyok? Az ember szinte pompásan, a költő kevésbé.” (Kaiser László) Sok alkotó számára e kettő kettéválaszthatatlan. A verseskötet értékelésekor van, aki a reménytelenséget, van, aki a reményt vélte kiolvasni. Magam az utóbbira hajlok. Udvarhelyi András: „egy bús öregedő férfi panaszait olvasom”. „Isten kéne, remény, szeretet, könyv –” (XXI.) – idézi álláspontja alátámasztására Rónay László Kaiser László versét.³⁵ A hit (fides), a remény (spes) és a szeretet (caritas), (πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη) a három isteni (teológiai) erény, „közülük a legnagyobb a szeretet” (1Kor, 13, 13). Dante: Isteni Színjáték (Paradicsom, XXIV., XXV., XXVI. ének). A magyar költő átfogalmazása. Felsejlik Babits verse: „S ha Tibur gazdadalnoka egykor ily / mértéken zengte a meglegeledést, / hadd dalljam rajt ma himnuszát én / a soha-megnem-elégedésnek!” (In Horatium, 1904)

*Galambok és véredek. Versek.*³⁶ A kötet végén költői vallomás *A költészetről, a versírásról, az ős-emberiről.* „Emberi természetünk tagadhatatlanul transzcendentális, szakrális vonatkozású és tendenciájú. Vagyis versre, versre is vágó. [...] Mindennek lényege tehát az, hogy a vers mint valóság emberré válásunk, netán emberré teremtésünk óta bennünk van, sajátunk. Ezért mondunk, rögzítünk, írunk. [...] Még tovább: az emberi lét maga a költészet! Visszatérés, körforgás, pulzálás. Visszatérő vágy a jóra a visszatérő gyarlóságok közepette. Egyéni vagy közösségi mértékben.”³⁷ Ismét Németh László. „Az ember akkor használ legjobban a világnak, ha rendbe jön önmagával.” Kaiser László vallomásának folytatása: „Engem megvisel az írás, talán azért írok inkább röviden és keveset. [...] Huszonhat-huszonhét esztendőskoromban vesztettem el a szüleimet, az azóta eltelt hosszú évek során csalódtam hazában, közösségben, emberben, nőben, barátban, gyerekekben. Ha minderről szólok, szemernyit sem enyhül a kín. S az elmúlt hosszú esztendőskor alatt rengeteg fényt és ragyogást kaptam, hitet, erőt hazától, közösségtől, embertől, nőtől, baráttól, gyerektől. Meg a kultúrától és az anyanyelvemtől. Ha erre gondolok, vagy ezzel kapcsolatban formálok mondatokat, nagy nyugalom fog el, talán boldog vagyok. Ez a mérleg nekem bőven elég, ezért is írok...”³⁸

Az elmélkedésem címéül választott idézet Kaiser László *Összes ajtómat kité-*

rom. (Hungarovox, Bp., 2004) című verskötetének záró gondolataiból való. Kaiser László Németh László kritikai észrevételének – „a magyar értelmiség egy része zsoldot és gazdát keres” – aktualitását állapította meg az ezredfordulót követően. „Értelmiségi, művészi, kultúremberi, sőt emberi létét adja föl az, aki úgy hódol a látszatnak, hogy vállalja részvételét a dáridóban, vagyis szolgájává lesz. Zsoldosa lesz. Legfőbb gazda: a látszat! [...] Kell az irodalom, amely nem keresi kegyét a látszat kegyosztóinak. S kell olyan alkotó – értelmiségi –, aki nem cinkosa a látszatvilág kegyetlen realitásának.” Végkicsengés: „Van remény!” (Vö. Kaiser László: *Magyarok*, 2003.) Tompa Mihály: *Tornácomon* (1851) talán válasz Vörösmarty fent hivatkozott versének refrénjére is: „Remélni! Remélni!”

Jegyzetek

1. Marcus Tullius Cicero: *Az idősebb Cato vagy az öregségről*. Ford. Némethy Géza. In: *Cicero Válogatott művei*. Európa Kiadó, Bp., 1987. 346–380. o.
2. Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Feljegyzések az egérlyukból*. Ford. Makai Imre. In: *A szelíd teremtés. Kisregények*. Európa Kiadó, Bp., 1975. 53–168. o. Idézet: 61. o.
3. Kaiser László: *Elfáradt összes angyalunk. Versek*. Hungarovox, Bp., 2016. *Utószó helyett*. Vö. Ady Endre: *Hunn, új legenda*, 1913. *Ki látott engem?* 1914.
4. Vö. Johan Huizinga: *A holnap árnyékában*. Korunk kulturális bajainak diagnózisa. Windsor Kiadó, Bp., 1996. (A holland eredeti: *In de schaduve van morgen*. 1935. Idézetek: IV. fej. „A kultúra alapfeltételei”)
5. *Filozófiai szöveggyűjtemény I-II*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1993. Összeállította Dörömbözi János. Démokritosz: Töredékek. I. m. I. k. 72–82. o. Jelen tanulmányunk szempontjából különösen érdekesek az emberi társadalomra, etikára vonatkozó töredékek. Például: „Nehéz dolog hitványabbnak uralma alatt állni.” (49. fr.) „Akiknek jellemük jól rendezett (harmonikus), azoknak az életük is rendben van.” (61. fr.) „A Jó és az Igazság minden ember számára ugyanaz: a kellemes viszont mindenkinek más.” (69. fr.)
6. Kaiser László: *Remekírókról, remekművekről*. Hungarovox Kiadó, Bp., 2005. „Olvassatok! Olvassatok! (Utószó helyett)”. I. m. 96. o. E helyen említtem, hogy Kaiser László írt librettókat. Ezek közül egyet kiemelek közös könyvkiadói mivoltunk, egyben a szerzőnek is megfogalmazott bírálatom okán. Kaiser László: *Mátyás király Budapesten*. Hungarovox Kiadó, Bp., 2017. A szép sorok, a szép dallamok nem feledtetik értékelésemet, a téma nem érdemel semmilyen művészi feldolgozást. Másmilyent viszont igen. Alapos elemzést; s főleg hatékony változtatást. A szerző és az olvasó között hosszú és bonyodalmas a kézirat, a könyv útja. Tapasztalatból tudom, hogy e téren is különböző

érdekcsoportok akadályozzák az értékteremtés és értékközvetítés kibontakozását, ahol kiemelt feladatnak kell lennie az állami támogatásnak, oda nem jut pénz, más csatornákon viszont, hasonlóan a magyar gazdasági, társadalmi, politikai élet minden területéhez, hatalmas összegek mennek veszendőbe, vándorolnak magánzsebekbe. Napjainkban is gyakori, hogy a megvonások és támogatások különféle módszereivel, esetenként törvénytelen, „köztörvényes” eszközökkel pártkatonák jelölik ki, kiből válhat értelmiségi, író, költő, kritikus, sőt tudós stb. Ki élhet, ki halhat hivatásának. Az egészségügy, az oktatás helyzete – harsogják, főleg politikai haszonszerzés céljából sokan. Babits Mihály 1937-ben (*Humanizmus és korunk*) megfogalmazott kérdése/felkiáltása: „De ki védi meg az Ember kincsét, az Ember lelkét, a kultúrát, amit pár évezred nagyszerű munkájával fölhalmozott, kiépített magának?” Kaiser szövegkönyvének pozitív értékelését vö. Novák Imre *Királyi vizsgálódás a könyvek világában*. 2018.

7. Novák Imre: Költő, író, tanár, kiadóvezető. *Beszélgetés Kaiser Lászlóval*. In: *Versmondó*, 2012. Tavasz. 41–47. o. Idézetek: 41., 42. o. Novák Imre Kaiser László életútjának leghitelesebb ismerője, közös általános iskolai tanulmányaik megkezdése óta, közel hatvan éve ápoltak baráti viszonyt egymással.
8. In: Kaiser László: „Áldassál, emberi verejték” *Portrék, emlékek, köszöntések*. Hungarovox Kiadó, Bp., 2016. 25–29. o. Idézet: 25–26. o.
9. I. m. 26–27. o. Vö. Vörösmarty Mihály: *Az emberek*. 1846. „Az emberfaj sárkányfog-vetemény: / Nincsen remény! nincsen remény!” (7. vsz. 7–8. sor.) A görög mitológia máig tartó történelmünk vitathatatlan allegóriája: „Vetett Emberek”. A kígyó megöli Kadmosz embereit, Kadmosz megöli a kígyót, az Athéné parancsára elvetett kígyófogakból fegyveresek kelnek életre, akik megölik egymást, a megmaradt öt ölő Kadmosz szolgálatába áll, akinek büntetésül egy évig Arésznek kell szolgálnia. Fajunk története: gyilkosságfüzér. „Mindenki háborúja mindenki ellen” – *bellum omnium contra omnes*; „az ember embernek farkasa” – *homo homini lupus est* (Hobbes).
10. *Versmondó*, 2016. Nyár. 21–23. o. Sánta Ferenc: *Sokan voltunk*. Uo. 24–28. o. Vö. Sánta Ferenc *példája*. (2009) In: Kaiser László: „Áldassál, emberi verejték” *Portrék, emlékek, köszöntések*. 46–53. o.
11. Sánta Ferenc: *Isten a szekéren*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1972. 389. o. Kötetzáró írói vallomás.
12. Kaiser László: i. m. 53. o.
13. Kaiser László: i. m. 51., 52. o.
14. Sánta Ferenc: i. m. 5–17. o. (Első megjelenés és méltatás: 1954. *Irodalmi Újság. Új Hang* folyóirat.)
15. Sánta Ferenc: i. m. 15. o. Vö. Fukadzava Hicsiró: *Zarándokének*. Tanulmányok

- a Narajama dalokról. (1956) Ősi japán hagyomány megörökítése; a hetvenévesek kötelessége a „narajamai zarándoklat”, közösségükből végleg kiszakadni, az életből eltávozni *Narajamára* (a „Tölgyek hegyére”). *Bon*: buddhista halottak napja; „a Bon-tánc dala végül is egybeolvadt a Narajama-ünnep dalával”. A hivatkozott japán mű Rin anyó halálra készülését, „dolgai elrendezését”, búcsúját beszéli el. Sánta művének magyar előzményeként vö. Nyíró József *Kopjafák*. (Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1934.) II. „»Itt nyugunnék Márton Áron kánturam, ha itt nyugunnék« – olvasom a következő fejfán”. Az öreg, szegény, ötgyermekes kántor zsoldárokkal való búcsúja, költségekíméléses halálba menekülése. „Ösztövé karjait széles gesztussal felnyújtotta az égre s prédikációsan végrendelkezett. – Egyebet nem hagyhatok, de nektek hagyom Istent. Ő megteríti nektek ezt a keserű földet. Ha megteremtett, tartson is el! Tőlem ne várjatok semmit, mert én nektek csak bajt, nyomorúságot, éhezést, megaláztatást, adósságot, igazságtalanságot hagyhatnék!” (I. m. 27. o.) Még erősebb páthuzam a Sánta-novellával a XX.: „vén Szabandi reá szánta magát, hogy el megy az Istenhez.” „– Meghalok, hogy ti éljete!” „Nem meghalni megy, hanem jelentkezni az Istenhez.” (I. m. 207–216. o.) „Időbe telt, amíg megtanultam, hogy a szegénység légköre olyasféle, mint a tordai bűdösbarlang, és a kénes levegőnek párájától, amelyet áraszt, elhalványodnak a környezet flórájának színei, s a növényzetből kifakul a klorofill, ha a szegény reánéz.” Márai Sándor: *A szegények iskolája*. Helikon, Bp., 2006. 8. o. A Torda környéki hagyomány megörökítése többek között Orbán Balázs, Jókai Mór, Benedek Elek munkásságában is fellelhető. A más magyarországi helyeken is elterjedő népszokás szerint a *hatvanévesek* kötelessége közösségük kímélése érdekében az életből való önkéntes kilépés. A görög sztoikusok által már megfogalmazott *exagógé* elve, esetenként követése. Nem követjük!
16. Sánta Ferenc: *Húsz óra. Az áruló*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1975. 22–23. o. *Húsz óra*. III. „A gróf meg az úrinép” kortól függetlenül tetszés szerint behelyettesíthető.
 17. Sánta Ferenc: *Az áruló*. I. m. 219. o.
 18. *Biblia*. Szent István Társulat, Bp., 1976. A protestáns fordítás (*Biblia*, Kálvin Kiadó, Bp., 2008) mindkét idézetnél némileg eltér. E helyen csak a kiemeltet idézem. „AZ ISMERETLEN ISTENNEK.” (ApCsel 17,23)
 19. Vö. Dörömbözi János: *Báztettől Barbaráig – Asszociációk Aknay Tibor prózája kapcsán*. PoLiSz online, 2015. május 3. Radnóti Miklós ciklusa – sorsa. „Járkálj csak, halálraítélt!” (1936) Sokunk sorsa.
 20. Dörömbözi János: *A filozófia alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2010. 151. o. Vö. Platón: *Szókratész védőbeszéde*. A választás tragikuma, feloldhatatlan dilemmája központi témája az egzisztencializmusnak. Vö. pl. Sartre: A

- fal* (1939), a *Temetetlen holtak* (1946), *Az altonai foglyok* (1960) című műveit. Árulás, bűn, gyilkosság... Arthur Miller hasonló témájú írása, a *Közjáték Vichyben* (1964), szintén említhető. Sánta regényében Huizinga mellett a spanyol egzisztencialista, Ortega y Gasset neve is felbukkan (9. fejt.), a „tömegember” elemzőjének (*A tömegek lázadása*, 1929: a közvélemény rabjaként élő átlagember kritikája) állítása: „Az ember kezdettől fogva választó (*elector*) állat.” Természetesen a bölcselet, az irodalom, sőt maga a valóságos történelem gazdag példatára az ún. határhelyzeteknek, döntésszituációknak.
21. Németh László: „Az életmű kiadása előtt.” (1968) In: *Utolsó széttekintés. Életrajzi írások, esszék, drámák, műhelyvallomások*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1980. 704. o. Kaiser László idézi indító írásában: „Németh László – növés-terv, minőség, vállalkozás.” (2000) In: Kaiser László: „*Áldassál, emberi verejték*” *Portrék, emlékek, köszöntések*. 12. o. Az idézet folytatása, Németh László: i. m. 704–705. o.
 22. Kaiser László: i. m. 10. o.
 23. Vö. pl. Németh László: „Tízezer oldalt fordítottam...” (1959) I. m. 815–817. o. „Az ember mint feladat nyomul a világba”. *Beszélgetések*. I. m. 807–878. o. Németh László tekintélyes, terjedelmes munkásságának megítéléséhez vö. Németh László: *Életmű szilánkokban I–II*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1989. Szerkesztette, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Grezsa Ferenc. Szerteágazó írói tevékenységének jelen esetben vázlatos ismertetésére sincs mód, noha számtalan általa megfogalmazott gondolatot fedezhetnénk fel (akár hivatkozás, idézőjel nélkül is) Kaiser László munkásságában. Természetesen nem szükséges mindent megjegyezni, sokan vagyunk úgy, hogy akár minden szóhoz nem jegyzetet, hanem egész jegyzetapparátust tudunk készíteni.
 24. Németh László: *A lélek tápanyagai – 1964*. In: *Utolsó széttekintés*. 70. o.
 25. Vö. Kaiser László: *Remekírókról, remekművekről*. Hungarovox Kiadó, Bp., 2005. Továbbá a fentebb már többször hivatkozott „*Áldassál, emberi verejték*”.
 26. Kaiser László: i. m. 36–39. o. Vö. *Obersovszky Gyula Üvöltök fájón a kor bajjaival Egy lánglelkű forradalmár emléke*. Művészetbarátok Egyesülete, Bp., 2017. Felelős kiadó és szerkesztő Geröly Tibor. 51–52. o. Obersovszky életének utolsó szilveszterét, újévét, torzóban maradt új évének kezdetét, születése napjának ünnepét Geröly Tibor családjával töltötte; a házigazda fájdalmas visszaemlékezéséből: „Hazainduláskor Gyuszi saját telefonrögzítőjét kívánta meghallgatni. Megdöbentő volt a pillanat, mikor azonosult a ténnyel: egyetlen üzenetet sem rejt a készülék. Szomorúságát nem titkolva indult Keszkenő utcai lakásába, és hazaérkezése után elmondta, hogy útközben elveszítette tájékozódó képességét. *Másnap kórházba került.*” Uo. 50. o. A meghurcoltak mindenkori magányossága!

27. Vö. Dörömbözi János: „A dajkanóták emléke kél, / Egy árva népről bús dalt regél.” Emlékezés a trianoni békediktátum 95. évfordulóján. *PoLiSz* online, 2015. június 10. Lásd Obersovszky Gyula: *Temetni nagyon tudunk* című versét. „Megmaradtam annak 1993–1994” *Vagyok–versek* ciklus. In: *Prelűd halál után*. II. k. Szabad Tér Kiadó, Bp., 1995. 352–354. o.
28. Kaiser László: „Áldassál, emberi verejték” *Portrék, emlékek, köszöntések*. 82–86. o. A *PoLiSz* „fő érdeme a teljes nyitottság volt”. E megállapítást e sorok írója is tanúsíthatja, akit kirekesztettsége ellenére Turcsány Péter, folyóirata és kiadója (Kráter) befogadott. Baráti beszélgetéseinkből sokszor (temetése alkalmával is) emlékeimbe tolu, egy szűkebb pátriánk által indukált „vitánk”. Turcsány Péter abban hitt, hogy hamarosan bizonyítást nyer, miszerint (immár örök) lakhelye közelében rejtőzködik Attila, hun király, és Árpád fejedelem sírja. Magam mint közel négy évtizede (1979 óta) Esztergom-Szamárhegyen otthonra lelt szellemi ember, e térség történelmének és legendáinak vonzásában, e helyre voksoltam. Sokan mindkét település mellett, mások más magyar helyszínek mellett is érveltek. Régész és tudós történészek valamennyit cáfolták/cáfolják, Attila és Árpád esetében egyaránt. Történész (is) „vagyok – mit érdekelne engem a” történész szakma „maga”? (Vö. József Attila: *Ars poetica*, 1937) A szertartáson elhangzó versidézet vö. Ady Endre: *Seregesen senkik jönnek. A menekülő élet* (1912) ciklus.
29. I. m. 87–91. o. Vö. *Magyar Múzsza*. Új folyam 1. sz. 2017. szeptember. 35–36. o. Kósa Csaba: *A megsebzett cédrus*. Hungarovox Kiadó, Bp., 2011.
30. Hungarovox Kiadó, Bp., 2010. Idézetek: 8–9., 46., 47., 57., 60., 76. o.
31. Hungarovox Kiadó, Bp., 2014.
32. „Jól kezdődött a nap”. Novella. I. m. 62. o.
33. Válogatott versek Baranyi Ferenc fordításában. Hungarovox Kiadó, Bp., 2006.
34. Hungarovox Kiadó, Bp., 2016.
35. Udvarhelyi András: „Az angyalok nem fáradtak, csak nem figyelnek...”, Nyílt, vigaszféle levél Kaiser Lászlónak, a szomorú költőnek.” *Versmondó*, 2017. Tavasz. 67–71. o. Vö. Kaiser László: *Elfáradt összes angyalunk*, Rónay László borítószövege.
36. Hungarovox Kiadó, Bp., 2012.
37. Kaiser László: *Galambok és véredek. Versek*. 65–66. o.
38. I. m. 68. o. Kaiser László röviden ír. Utalásaival teret enged az asszociációknak. A mindenkori olvasónak. Csehov két színművének – *Három nővér*, *Cseresznyés kert* – ajánlásakor említést tesz az orosz szerző *Fájdalom* című novellájáról. (*Remekírókról, remekművekről*. Hungarovox Kiadó, Bp., 2005. 81–85. o.) Az elbeszélés mottója: „Kinek sírjam el fájdalmamat?...” Évezredes emberi tapasztalat, a szenvedő szenvedésében mindig magára marad. Az együttér-

zés, a részvét, a humánus hiánya. Ennek ábrázolása bölcséleti, irodalmi, valóság-bölcséleti munkák sokaságában megtalálható, a buddhizmustól a Bibliáig, Szophoklész-től napjainkig. A fenti fejtegetés során, miként a bemutatott Kaiser László életművében, ez mint vezérfonal jelentkezett. Az ember miért nem tud *humánusan* élni? Vagy a mindenkor megtapasztalt a „nagyon is emberi”? Miként a bevezetésben említettem, Cicero a lélek művelését a *humanitas* („emberiesség, emberszeretet”) fogalmához kapcsolta; az emberhez méltó magatartást, embertársunkhoz való viszonyulást jelölte e szóval. Nem közönséges emberszeretet, hanem szüntelen tökéletesedésre törekvés.

Kaiser László többször bírálta e sorok szerzőjét, hogy hosszan, sokat ír. Jelen esetben *tömören* fogalmaztam. A megélt több mint hat évtized élményanyaga több tízezer oldalt tölthetne meg. Nem a mindennapi történések, hanem a befogadott szellemi táplálékok továbbörökítése. A Kaiser Lászlóéval azonos, hasonló bölcséleti, irodalmi, történelmi szellemi termékek elemzése, ismertetése is. „Bölcs ember számára minden föld járható: mert nemes lelkének hazája az egész világ.” (Démokritosz: 247. fr.) „Az összes ember közül egyedül azok nyugodtak, akik a bölcsességgel foglalkoznak, egyedül ezek élnek: nemcsak a saját életidejüket óvják nagyszerűen, hanem a magukét meg is toldják minden korokéval, mintegy birtokába kerülve mindannak is, ami hosszú évekkal ezelőtt történt. Ha nem vagyunk teljesen hálátlanok irántuk, a szent tanoknak ama megalkotói a mi érdekünkben születtek, számunkra készítették elő az életet. Más fáradalma révén hozzájutunk a sötétségből napvilágra hozott, csodálatosan szép dolgokhoz; egyetlen század sem tilos a számunkra, mind egyikbe bebocsátást nyerünk; ha lelki nagyságunkkal kedvünk támad túllépni az emberi gyengeség szűkös határain, hatalmas időbeli távolságot járhatunk be.” Lucius Annaeus Seneca: *Az élet rövidségéről*. XIV. (1) In: *De brevitae vitae – Az élet rövidségéről. De tranquillitate animi – A lelki nyugalomról*. „Seneca Könyvek”, Pécs, 1992. Ford. Bollók János. Szerkesztő: Dörömbözi János.